

Kvalijos struktūr# modifikacija vartojant santykinius lietuvi#, rus# ir vokieči# kalbos b#dvardžius

Glushak, Vasiliy; Kaladyt#, Vilma; Gowin, Olga

Kvalijos struktūr# modifikacija vartojant santykinius lietuvi#, rus# ir vokieči# kalbos b#dvardžius

Respectus Philologicus, vol. 38, núm. 43, 2020

Vilniaus Universitetas, Lituania

Disponible en: <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=694474400003>

DOI: <https://doi.org/10.15388/RESPECTUS.2020.38.43.56>

Esta obra está bajo una Licencia Creative Commons Atribución 4.0 Internacional.

Kvalijos struktūrų modifikacija vartojant santykinius lietuvių, rusų ir vokiečių kalbos būdvardžius

Modification of Qualia Structures Using Relative Adjectives
in Lithuanian, Russian and German

Vasiliy Glushak glushakvm@mail.ru

*Moscow State Institute of International Relations, Department of
German Language, Federación de Rusia*

 <https://orcid.org/0000-0002-0193-8071>

Vilma Kaladytė vilmakal@gmail.com

*Department of North European and Baltic languages, Federación de
Rusia*

 <https://orcid.org/0000-0003-3554-7412>

Olga Gowin olga.gowin@uni-vechta.de

*University of Vechta, Department of Humanities and Cultural Studies,
Alemania*

 <https://orcid.org/0000-0002-4326-8555>

Respectus Philologicus, vol. 38, núm. 43,
2020

Vilniaus Universitetas, Lithuania

Recepción: 19 Febrero 2020

Aprobación: 10 Julio 2020

DOI: <https://doi.org/10.15388/RESPECTUS.2020.38.43.56>

Redalyc: <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=694474400003>

Summary: Rusų, lietuvių ir vokiečių kalbose santykiniai būdvardžiai yra tiesioginiai pagrindinį vaidmenį prasmėse struktūrose atliekančių vardažodžių (daiktavardžių) eksplikatoriai. Šiame straipsnyje lyginamuoju būdu tiriama semantinė daiktavardžio reprezentacija atributiniame junginyje, panaudojant kvalijos struktūrą (Qualia structure) ir jos modifikacijas. Analizei pasirinkta 150 dažniausiai vartojamų santykinų būdvardžių, nurodytų elektroniniame rusų rašytinės kalbos tekстыne. Jie lyginami su lietuvių ir vokiečių kalbų pavyzdžiais. Santykiniai būdvardžiai klasifikuojami kaip kvalijos struktūros ir laikoma, kad jie gali reikšti objektyvias konstitucines savybes (medžiagą ir kilmę), formaliąsias savybes (fiziniai parametrai, spalva, laikas, vieta) ir tikslines savybes. Aprašant tikėtinas kvalijos struktūrų realizacijas atributiniame junginyje atliekama analizė ir kitų koreliuojančių kalbinių vienetų, būtent genityvinių atributų ir dūrinių.

Keywords: kvalijos struktūra, atributinis junginys, santykinis būdvardis, genityvinis atributas, dūrinys.

Abstract: Relative adjectives are immediate nominal explicators (nouns) that play a key role in meaningful structures in the Russian, Lithuanian, and German languages. This article investigates the semantic representation of a noun in an attribute group with relative adjectives comparatively using the Qualia structure and its modifications. The most commonly used 150 relative adjectives in the electronic corpora of the Russian written language were selected for analysis. They are compared with Lithuanian and German examples. Relative adjectives are classified as quality structures and are considered to imply objective constitutive properties (matter and origin), formal attributes (physical parameters, colour, time, and place) and telic attributes. Other correlating linguistic units, namely, genitive constructs and composites, are also analysed describing the expected realizations of Qualia structures in the noun group.

Keywords: qualia structure, attribute, relative adjective, genitive attribute, composite.

Įvadas

Lingvistinių reiškinių tyrimai, kurie buvo atlikti atsižvelgiant į giluminius kognityvinius procesus, ženkliai prisidėjo prie naujų struktūrų, nusakančių žinių suvokimą, apibūdinimo, paremto kognityviniu semantiniu prasmės modeliavimu (Боярская, 2012, p. 13). Tvirtai įžengta į mentalinių reprezentacijų erdvę; žodžio reikšmės sandara, anksčiau pristatinėta kaip aiški, nusistovėjusi, nulemta hierarchinių santykių, dabar yra atverta mentaliniams procesams ir paklūsta kategorizacijai (Mikulskas, 2009, p. 39–40).

R. Montegiu (Монтегю, 1981), J. Katzo ir J. Fodoro (Katz, Fodor, 1963), J. D. Apresjano (Апресжан, 1974), I. A. Melčiuko, A. K. Žolkovskio (Мельчук, Жолковский, 1984) ir kitų mokslininkų darbuose yra nagrinėjami atributų semantikos klausimai, kurie yra svarbūs ir šiame straipsnyje iškeltiems tyrimo uždaviniams. Minėti mokslininkai modeliavo konceptualius ir semantinius procesus, grindė teoriją apie formalųjį reikšminių leksikos vienetų reprezentavimą ir semantinės struktūros kūrimo principus.

XX a. 90-aisiais metais kognityviniai procesai, nusakančys leksemų reikšmių formavimąsi, tapo pirmąsias svarbos, dėl to plačiai paplito J. Pustejovskio ir jo pasekėjų generatyvinio leksikono teorija (Bouillon, Busa, 2001; Copestake, Briscoe, 1996; Pustejovsky, 1995; Pustejovsky, Bouillon, 1996; Riemer, 2010; Боярская, 2012 ir kt.). Ja remiantis, tirama kompozicinė kalbos funkcija, kuri padeda suformuoti leksemų reikšmę ir apmąstyti jų konceptualų turinį įvairiuose vartojimo kontekstuose.

Pabrėžtina, kad generatyvinio J. Pustejovskio leksikono teorijoje lemiamą vaidmenį atlieka kvalijos struktūros, kurios laikytinos prasminėmis struktūromis, apibūdinančiomis keturis svarbius objektų, įvykių ir santykių atributus: konstitucinį (šiuo atveju kalbama apie kūno konstituciją; šiame straipsnyje termino pagrindu pasirinktas tarptautinis žodis, artimiausias J. Pustejovskio sukurtam terminui, angl. *constitutive*), formalųjį (angl. *formal*), tikslinį (angl. *telic*) ir agentinį (angl. *agentive*) (Pustejovsky, 1995; Pustejovsky, Boguraev, 1993). Konstituciniai atributai pateikia informaciją apie objekto dalis ir medžiagą, iš kurios tas objektas yra padarytas (pvz., medinis *namas*). Formaliuosiuose atributuose glūdi tokios charakteristikos: padėtis, dydis, forma, pavidalas, apimtis, spalva, pozicija (arba vieta), laikas (pvz., aukštas *medis*). Tiksliniai atributai nusako tikslą, paskirtį ir objekto funkciją (pvz., studentų *grupe*). Agentiniai atributai atspindi su kūrėju, artefaktu ir priežastine grandine susijusią informaciją (pvz., siuntėjo *adresas*). Artefaktu čia laikomas bet koks dirbtinai sukurtas objektas, žmogiškosios veiklos rezultatas, jis yra priešprieša gamtinės prigimties objektui.

Kvalijos struktūrų apžvalga atributiniuose junginiuose suteikia galimybę ne tik nustatyti konkrečią leksemos reikšmę, bet ir išskirti reikšmių modifikaciją, priklausomą nuo kalbinių vienetų, esančių leksemos aplinkoje. Šio tyrimo tikslas – atributinės grupės daiktavardžio semantinės reprezentacijos analizė, panaudojant kvalijos

struktūros suvokinius ir jų modifikacijas, į analizę įtraukiant santykinius būdvardžius, kurie yra tiesioginiai reikšminės struktūros su pagrindiniu žodžiu (daiktavardžiu) eksplikatoriai. Santykiniai būdvardžiai dažnai apibrėžiami gana siaurai, būtent, kaip semantinis būdvardžių poklasis, išreiškiantis vieno realybės objekto požymį per santykį su kitu objektu arba su realybės faktoriumi, pavyzdžiui, vieta, laiku ir t. t. (Helbig, Buscha, 2001, p. 281). Tačiau kadangi santykiniai būdvardžiai gali perteikti platų semantinių reikšmių spektrą ir padėti formuoti semantinį tinklą, kurį L. Inčiuraitė apibūdina kaip radialinę struktūrą su prototipine reikšme ir kitomis reikšmėmis, susaistytomis įvairiais santykiais – papildymo, metoniminio arba metaforinio išplėtimo ir pan. (Inčiuraitė, 2013), tai tradiciniai apibrėžimai yra tikslintini.

Atributiniais junginiais šiame darbe įvardijami tokie junginiai, kurių pagrindinis dėmuo yra vardažodis, o priklausomas dėmuo yra būdvardis, dalyvis, daiktavardis, išreikštas kilmininku, ar kita kalbos dalis (tai priklauso nuo kalbos). Priklausomas dėmuo atlieka atributinę funkciją, jis parodo pagrindiniu dėmeniu nusakyto daikto, asmens ar reiškinio požymį ir priklausymą (Labutis, 1998; Kamandulytė, 2009).

Kvalijos struktūrų dominantėmis laikomos tokios kalbos dalys, kurios gali tiesiogiai nurodyti objektų ypatybes ir vertinimus. Pirmiausiai tai – būdvardžiai ir daiktavardžiai, išreikšti kilmininku. Tokią pačią funkciją gali atlikti ir dūriniai. Visos šios kalbos priemonės koreliuoja viena su kita, pvz.: rus. *кузбасский уголь . уголь Кузбасса . Кузбассуголь* (liet. *Kuzbaso anglis*). Tačiau pateikti pavyzdžiai nėra ekvivalentiški, jiems būdingi tam tikri reikšminiai skirtumai. Šie pavyzdžiai patvirtina J. Pustejovskio kvalijos struktūrų problemišką realizavimą kalbinėmis priemonėmis ne tik skirtingose kalbose, bet ir vienoje kalboje. Tikėtina, kad kiekvieną kvalijos struktūrą gali paveikti tolimesnė prasminė diferenciacija.

Analizuojant santykinius būdvardžius, pabandyta išplėsti kiekvieną kvalijos struktūrą, atsižvelgiant į santykinų būdvardžių kategorijų semantiką, ir apibūdinti kvalijos struktūrų naujas modifikacijas, būdingas rusų, lietuvių ir vokiečių kalboms. Todėl pirmiausia aptariamos semantinės reikšminės struktūros, jų morfologinės ir sintaksinės ypatybės, pasitelkiant taip pat nederinamąjį pažyminį, dūrinį ir žodžių tvarką vardažodinėje grupėje. Šiuo atveju vėta atkreipti dėmesį į semantinius ryšius tarp nurodytų modifikatorių ir pagrindinių žodžių. Minėti santykiai parodo, kokiomis sąlygomis vardažodinių grupių elementai gali susijungti ir kokie būdvardžiai gali būti realizuojami tam tikroje kvalijos struktūroje.

1. Tyrimo metodika

Ieškant kvalijos struktūrų, atskaitos tašku buvo pasirinkta rusų kalba. Iš rusų kalbos žodžių dažnumo žodyno (Ляшевская, Шаров, 2009) buvo atrinkta 150 dažniausiai vartojamų santykinų būdvardžių.

Vėta pabrėžti, kad dvižodžiai junginiai su būdvardžiais dažniausiai analizuojami būtent rašytinėje kalboje (Čičirkaitė, 2005). Tai būdinga

tiek lietuvių kalbai, tiek kitoms kalboms. Palyginti neseniai pradėta intensyviau domėtis natūralios spontaniškos kalbos tyrimais, kuriems svarbus realios vartosenos kriterijus, būdvardžio vartojimo kontekstas (Kamandulytė-Merfeldienė, Balčiūnienė, 2016). Atsiveria galimybės tirti natūralų kalbos vartojimą ir įvardyti platų semantinių reiškinių spektrą. Vis dėlto, šiame darbe, pirmąkart rusų, lietuvių ir vokiečių kalbų atributinių junginių analizei taikant kvalijos struktūros modelius, apsiribojama rašytinės kalbos pavyzdžiais.

2. Tekstynų medžiagos tyrimo rezultatų analizė ir interpretacija

2.1 Konstitucinės savybės

Bet koks materialus objektas pasižymi tam tikromis savybėmis, dėl kurių jis priskiriamas kokiai nors daiktų kategorijai. Šios savybės išreiškia objektų esmę, jų vidinę struktūrą ir yra vadinamos konstitucinėmis savybėmis.

2.1.1 Modifikatorius: objektyvi konstitucinė savybė (= medžiaga), pagrindinis žodis: artefaktas

Šiame poskyryje nagrinėjama grupė parodo santykį tarp konkretaus daikto ir ypatybės, perteikiančios informaciją apie tai, iš kokios medžiagos daiktas yra padarytas (1), (2):

- (1) rus. пластиковый стакан,
- (2) rus. каменная стена.

Tiek rusų, tiek lietuvių kalbose nurodytoji semantinė funkcija yra plačiai paplitusi ir jai būdingas sistemiškumas. Reikia pabrėžti, kad tokio pobūdžio žodyninės grupės transformacija į vardažodinę grupę su nederinamuoju pažyminiu, išreikštu kilmininko linksniu, rusų kalboje yra neįmanoma. Lietuvių kalboje gali būti vartojami ir junginiai, kurių priklausomas dėmuo yra išreikštas kilmininko linksniu:

- (3) liet. mūrinė siena – mūro siena.

Apskritai kilmininko linksnis, pagal L. Boizou ir kitus tyrinėtojus, rašytinėje lietuvių kalboje yra pats populiariausias (Boizou ir kt., 2017, p. 125) ir atributiniuose junginiuose jis laikytinas dažnu.

Šioje grupėje gana sunku nustatyti semantinį skirtumą tarp santykinio būdvardžio ir pažyminio, išreikšto kilmininku. Vieni tyrinėtojai laiko šiuos junginius absoliučiai sinoniminiais. Kiti mano, kad santykinis būdvardis įvardija medžiagą kaip konstitucinę daikto savybę. Pažyminys, išreikštas kilmininku, taip pat nurodo medžiagą, iš kurios padarytas daiktas, tačiau tai nėra svarbiausia konstitucinė savybė – tai tik aktualizuota reikšmė tam tikru kalbėjimo momentu. Tikėtina, kad dėl šios priežasties labai dažnai pažyminiai, išreikšti daiktavardžiais

kilmininko linksniu, suteikia tam tikrą savybę daiktams, taip pat ir asmenims, reiškiniams. Tokiais atvejais klausantysis ar skaitantysis pirmiausia atkreipia dėmesį į objektą su aktualiais požymiais.

Jeigu santykiniai būdvardžiai vartojami tokiose daiktavardinėse grupėse, kuriose svarbiausias žodis reiškia ką nors gyvą ir atsiranda perkeltinė prasmė, tai jie praranda savo konstitucines savybes ir pereina į kokybinių būdvardžių klasę, bet formaliai išlaiko santykinių būdvardžių gramatinės savybes (tą pačią priesagą, tas pačias kaitymo galimybes ir pan.). Tai būdinga ir rusų, ir lietuvių kalboms, pavyzdžiui:

(4) rus. с каменным лицом – liet. akmeniniu veidu.

Vokiečių kalboje šią semantinę funkciją atlieka atributiniai junginiai, kuriuose vienas dėmuo yra santykiniai būdvardžiai, ir dūriniai. Tačiau tekstyne pavyzdžių analizė parodė, kad šios gramatinės formos nėra ekvivalentiškos. Dažniausiai vartojami dūriniai (5). Jie nurodo medžiagą, iš kurios daiktas yra padarytas. Viena vertus, sąvokos „daiktas“ ir „medžiaga“ sujungiamos į „daikto, padaryto iš tam tikros medžiagos“ vieni. Kita vertus, santykinis būdvardis (6) charakterizuoja du dalykus: medžiagą ir jos papildomas savybes, kurios sietinos su savybėmis tų objektų, iš kurių jos yra kilusios. Taip, pavyzdžiui, tokia grupė žodžių kaip *steinerne Straße* nurodo, kad kelias yra padarytas iš akmenų ir yra kietas, o savybes, numanomas kalbamuoju momentu, nurodo kontekstas (dėl to dalis vokiškų pavyzdžių pateikiama ne tik žodžių junginio, bet ir sakinio lygmeniu):

(5) vok. ... mit einer schönen, groben Steinmauer, die in einem angenehmen Schwung das Verwaltungsgebäude von der angrenzenden Wohnbebauung trennt.

(6) vok. ... die Bühne, ganz von einer steinernen Mauer umschlossen, bleibt stets nur schwach ausgeleuchtet.

(5) pavyzdyje matome dūrinį *Steinmauer*. Čia medžiaga, iš kurios padaryta siena, objekto *siena* sąveikai su kitais objektais posakyje nėra svarbi, nes minėta konstitucinė savybė negali paveikti veiksmų sekos. Svarbu tai, kad *siena* skiria vieną nuo kito du pastatus. (6) pavyzdyje informacija apie artefakto konstitucines savybes padeda suvokti toliau besirutuliojančią situaciją. Šios savybės žymimos santykiniais būdvardžiais ir jos pabrėžia faktą, kad siena yra iš akmens, todėl šviesa pro ją neprasisiskverbia.

Vokiečių kalboje santykinių būdvardžių su objektyviomis konstitucinėmis savybėmis, įvardijančiomis medžiagą, kiekis yra nedidelis. Santykinių būdvardžių, pateiktų žodynuose, analizė rodo, kad šią funkciją gali atlikti tik tie būdvardžiai, kurie išvesti iš tradicinės medžiagos reiškiančių žodžių, tokių kaip *Holz*, *Stein*, *Eisen*, *Gold*, *Glas* ir kt. Neįmanoma išvesti būdvardžių iš pastaraisiais šimtmečiais atrastas medžiagas reiškiančių žodžių, pavyzdžiui, *Vanille*, *Erdöl*, *Polyäthylen* ir kt. Su jais sudaromi sudurtiniai žodžiai, kuriuose pirmasis elementas reiškia medžiagą kaip objektyvią konstitucinę savybę.

2.1.2 Modifikatorius: objektyvi konstitucinė savybė (= kilmė (kilmės vieta), svarbiausias žodis: medžiaga, artefaktas, abstrakčios sąvokos

Ši santykinių būdvardžių grupė taip pat rodo objektyvią konstitucinę daikto savybę. Medžiagos kokybė tikslinama nurodant jo kilmę (dažniausiai tai – geografinė kilmės vieta). Apskritai, daiktavardžių su santykiniais būdvardžiais vartojimas šia semantine reikšme rusų, vokiečių ir lietuvių kalbose sutampa.

(7) rus. азиатский шелк – liet. azijietiškas šilkas – vok. asiatische Seide.

Objektyvi konstitucinė savybė gali būti nusakoma ir atributiniais junginiais, kurių priklausomi žodžiai yra reiškiami nederinamaisiais pažymiminiais, tačiau rusų kalboje tokia daryba nėra labai dažna, nes ne kiekvienas daiktavardis prijungia kilmininką (dažniau vartojamas santykinis būdvardis). Šie junginiai visose čia analizuojamose kalbose vartojami pirmiausiai siekiant atkreipti dėmesį, pavyzdžiui, reklaminiuose tekstuose arba iškabose ir pabrėžiant pažymimojo objekto išskirtinumą. Tuo pačiu konstitucinio pobūdžio semantinė funkcija būna išsaugoma net papildomai nurodant daikto ryšį su geografine buvimo arba kilmės vieta.

(8) rus. духовенство Руси,

(9) liet. Lietuvos gintaras,

(10) vok. die Orchideen des Nordens.

Jeigu santykinis šios grupės būdvardis derinamas su abstrakčiu daiktavardžiu, tai jo pirminis gebėjimas nurodyti objekto kilmę lieka periferijoje, o dominuoja implicitinės konstitucinės savybės. Joms būdingas tam tikras metaforiškumas, nes jos nurodo visuotinai priimtus suvokinius arba klišes, pavyzdžiui:

(11) rus. немецкая пунктуальность – liet. vokiškas punktualumas – vok. deutsche Pünktlichkeit.

Iš tokio santykinio būdvardžio derinio su daiktavardžiu neįmanoma išvesti sudurtinio žodžio, tačiau santykinį būdvardį įmanoma transformuoti į genityvinį atributą. Tokiu atveju pažymins reiškia ne objekto kilmės vietą, o rasę, tautybę arba tam tikrą regioną, pavyzdžiui:

(12) rus. пунктуальность немца – liet. vokiečio punktualumas – vok. Pünktlichkeit eines Deutschen.

2.2 Formaliosios savybės

Formaliosios savybės yra susijusios su tokiomis objekto savybėmis: padėtimi, forma, spalva, laiku, vieta ir pan. Jos suteikia objektams išorinę formą, kuri padeda atskirti vieną objektą nuo kitų tokios pačios rūšies arba tipo objektų.

2.2.1 *Modifikatorius: formalioji savybė (= fizinis parametras), pagrindinis žodis: artefaktas, talpa*

Rusų kalboje fizinių parametrų nusakymas, apibūdinant artefaktus, įmanomas tik santykiniais būdvardžiais. Dažniausiai fiziniai parametrai taip pat nusakomi ir lietuvių kalboje.

Vokiečių kalboje fiziniai parametrai reiškiami tiek būdvardžiais, tiek sudurtiniais žodžiais. Tekstyno žodžių, reiškiančių fizinius parametrus, analizės metu neišryškėjo jokių dėsnų šioje kalboje. Vis dėlto galima spėti, kad egzistuoja tendencija santykiniais būdvardžiais išreikšti tokius fizinius parametrus, kurie fiksuojami jutimo organais, pirmiausia – rega (12). Apskritai analizuojami objektai nusakomi abstrakčiais daiktavardžiais. Tie parametrai, kurie egzistuoja tiksliai vaizduotėje, dažnai įvardijami dūriniais. (13) Tokiais atvejais dūriniai įgyja terminologinį charakterį ir patvirtina kalbinę tendenciją terminologines sąvokas apibrėžti sudurtiniais žodžiais.

(12) rus. овальный стол – liet. apvalus stalas – vok. der ovale Tisch,

(13) rus. внутренний объем – liet. vidinis tūris – vok. Innenvolumen.

2.2.2 *Modifikatorius: formalioji savybė (= spalva), pagrindinis žodis: artefaktas, spalva ir atspalvis*

Šios grupės būdvardžių bendras požymis yra perceptinis spalvos ir atitinkamo augalo ar vaisiaus panašumas. Tokių būdvardžių kiekis yra ribotas ir jie apžvelgiamuose trijų kalbų pavyzdžiuose yra skirtingi, nes bet kuri kalbinė bendruomenė savitai suvokia augalą ar daiktą kaip kokios nors spalvos prototipą. Palyginimui pateikiami keli spalvų pavadinimai rusų ir lietuvių kalbomis:

(14) liet. šviesiai violetinė suknelė,

(15) rus. лиловое платье,

(16) liet. samaninė suknelė,

(17) rus. зеленовато-серая сумка,

(18) rus. вишневый оттенок – liet. vyšninis atspalvis.

Jeigu rusų ir lietuvių kalbose spalviniai parametrai gali būti nusakyti būdvardžiais, remiantis jų panašumu į atitinkamus augalus, tai vokiečių kalboje vartojami dūriniai, kuriuos sudaro daiktavardis, įvardijantis augalą arba kitą pagrindą, ir būdvardis (pvz., *farben*, *braun*). Šiuo atveju papildomai tikslinamas spalvos atspalvis, kuriuo pasižymi augalas, pasirinktas lyginimo objektu:

(19) vok. olivfarbene Jacke, olivbraune Jacke, olivgrüne Jacke.

2.2.3 Modifikatorius: *formalioji savybė (= laikas), pagrindinis žodis: abstraktūs dalykai, artefaktas (retai)*

Šios grupės santykiniai būdvardžiai reiškia pagrindinio žodžio, daiktavardžio, implicitines konstitucines savybes. Santykiniais būdvardžiais reiškiamos charakteristikos yra būdingiausios abstraktams, pastebimas tiesioginis jų ryšys su laiko parametrais.

(20) rus. зимняя ночь,

Skirtingai nuo rusų kalbos, kur pagrindinio žodžio laiko požymį įmanoma perteikti tik santykinio būdvardžiu, lietuvių kalboje šiam tikslui pasiekti gali būti pavartotas ir būdvardis, ir daiktavardis, išreikštas kilmininko linksniu. Žodžių grupėse, kurioms būdingas terminologiškumas, t. y. jos apibrėžia objektų rūšį, pažyminiu eina santykinis būdvardis. Tokių būdvardžių savybės savo reikšmė yra artimos konstitucinėms:

(22) liet. žieminiai rugiai.

Lietuvių kalboje laiko suvokiniam apibūdinti dažnai vartojamas nederinamasis pažymins, išreikštas kilmininko linksniu:

(23) liet. žiemos naktis,

(24) liet. pavasario rytas.

Jeigu vietoj daiktavardžio, išreikšto kilmininko linksniu, vartojamas santykinis būdvardis, aktualizuojamo objekto reikšmė subjektyvizuojama:

(25) liet. vasarinė suknelė,

(26) liet. pavasariškas oras,

(27) liet. vasaros diena.

(25) pavyzdys rodo, kad suknelė, nepriklausomai nuo metų laiko, lieka vasarai priskiriamu daiktu. Toks reiškinys kaip *pavasariškas oras* (26) pavyzdyje gali pasitaikyti ir rudenį, jeigu ruduo šiltas ir saulėtas kaip pavasarį, kitaip sakant, yra panašus į pavasario orą. (27) pavyzdyje matyti, kad dieną galima charakterizuoti kaip vieną iš vasaros dienų.

Santykinis būdvardis gali parodyti savybę, kuri nusako reguliariai pasikartojantį reiškinį:

(28) liet. vakarinės naujienos.

(28) pavyzdyje pateiktas atributinis junginys, kuriame, pasitelkus pažyminį, nurodomas ne konkretus paros metas, o kiekvienas vakaras, t. y. – reguliariai pasikartojantis reiškinys.

(29) liet. vakaro naujienos.

Skirtingai nuo (28) pavyzdžio, (29) junginyje matyti, kad naujienos yra susijusios su vakaru, su konkrečiu paros laiku.

Vokiečių kalboje, siekiant nusakyti laiko kategoriją, formaliosios savybės raiškai vartojami dūriniai:

(30) vok. Wintertage.

Atliekant analizę, dūrinių rusų kalboje pastebėta nebuvo, o lietuvių kalboje dūriniai pasitaiko retai (pvz., liet. *dienraštis*).

2.2.4 Modifikatorius: *formalioji savybė (= erdvė)*, pagrindinis žodis: *vieta*

Skirtingai nuo kilmės vietos kaip vieno iš modifikatoriaus, turinčio objektyvių konstitucinių savybių, kurios būdingos materialiems objektams ir abstrakčioms sąvokoms, formaliosios erdvinės santykinių būdvardžių savybės identifikuoja geografines sąvokas ir tikrinius žodžius. Šiuo atveju kalbama apie formaliąją artefakto savybę, t. y. jo teritorinę buvimo vietą (31), (32):

(31) rus. Московский университет – liet. Maskvos universitetas – vok. Moskauer Universität,

(32) rus. Кавказские горы – liet. Kaukazo kalnai – vok. Kaukasus (- Berge).

Rusų kalboje erdvinės charakteristikos funkciją atlieka santykiniai būdvardžiai, kurie gali būti pakeisti daiktavardžiais. Atributiniuose junginiuose, kuriuose yra išvestiniai būdvardžiai *московский* ir *кавказский* (jų pamatiniai žodžiai yra tikriniai vardažodžiai *Москва* ir *Кавказ*), kalbama apie objektų pavadinimus – universiteto ir regiono. Jeigu vartojama substantyvinė grupė, kurioje pažymins reiškiamas kilmininko linksniu, tai daiktavardis nurodo vieną iš panašių objektų, t. y. posakis *горы Кавказа* reiškia „kokių nors kalnus Kaukazo teritorijoje“, o *университет Москвы* – „vieną iš daugelio Maskvos universitetų“.

Siekiant įvardyti erdvines charakteristikas, lietuvių kalboje dažniausiai vartojami pažyminiai, išreikšti kilmininko linksniu. (Junginiuose su santykiniais būdvardžiais (pavyzdžiui, *maskvietiškas universitetas*) aktualizuojamos konstitucinės savybės, kuriose atsispindi stereotipiniai suvokiniai). 31 pavyzdyje kilmininku žymimas vardažodis padeda identifikuoti konkretų universitetą, todėl jis, remiantis A. Vaičiene, vertintinas kaip atskaitos taško konceptas. Visas dvižodis junginys kalbos vartotojų gali būti suvokiamas ir kaip vientisas vienetas, taigi šiuo atveju galima vartoti ir konvencionalizuoto vieneto terminą (Vaičiėnė, 2014, p. 334; Berg-Olsen, 2005, p. 147).

Santykiniai būdvardžiai vokiškose vardažodinėse grupėse reiškia geografinės objekto padėties charakteristikas: priklausomybę pasaulio šalims, kontinentams, regionams, valstybėms ir t. t.:

(33) vok. Wie kann die EU-Verständnis für unsere spezielle Fischereiwirtschaft in dieser nahezu arktischen Umgebung haben, wenn dies nicht einmal Reykjavik hat?

(34) vok. Pulsierende und vergnügte Menschenmassen, wie man sie sonst nur in südlichen Städten kennt, flanierten auf dem Festgelände.

(33) pavyzdys rodo, kad jūros yra Šiaurės ašigalyje, jos padengtos ledu, tai yra šalčiui atsparių gyvūnų ir augalų buveinė. (34) pavyzdyje santykinis būdvardis apibūdina miestus, esančius pietiniuose regionuose, jie – poilsio vieta, kuriai būdinga šiltas klimatas ir gausi gyvūnija.

2.3 Tikslinės savybės

Tikslinėse savybėse glūdi informacija apie objektų paskirtį ir jos būdingos tik tiems daiktavardžiams, kuriems būtinas argumentas, kad būtų papildyta jų semantika. Šioje kvalijos struktūroje kaip argumentai šalia prielinksminių junginių gali būti vartojami būdvardžiai, išvesti iš daiktavardžių.

Argumentu laikytini elementai, gretinami su atraminiu daiktavardžiu (Partee, Borschev, 2001). Tai gali būti būdvardžiai, genityviniai atributai ir dūrinių dalys. Remdamiesi J. Pustejovskio idėjomis, C. Vikner ir P. A. Jensen nurodo, kad kvalijos struktūros atlieka kvalijos vaidmenį (*qualia roles*), laikomus „objekto atributais“ arba argumentais (Vikner, Jensen, 2002).

2.3.1 Modifikatorius: įvairūs objektai, pagrindinis žodis: artefaktas, padėtis

Daiktavardžiai, kurie yra pagrindiniai dėmenys atributiniuose junginiuose ir prie kurių derinami santykiniai būdvardžiai, dažnai būna daugiareikšmiai, todėl juos reikia patikslinti. Jie išreiškia tokius suvokinius, kurie suponuoja porūšių buvimą.

(35) rus. автобусная остановка,

(36) rus. актерский факультет.

Štai žodis *остановка* numato, kad egzistuoja įvairios stotelių rūšys. Žodis *факультет* gali būti interpretuojamas kaip vieta, kurioje studijuojamos įvairios mokslo disciplinos ir įgyjamos specialybės, o tam tikras argumentas suteikia daiktavardžiams *остановка* ir *факультет* konkrečiame kontekste būtiną reikšmę – kaip (35) ir (36) pavyzdžiuose.

Rusų kalboje kai kuriais atvejais substantyvinė grupė su būdvardžiais, pasižyminčiais tiksline ypatybe, gali suaugti į dūrinį. Tokiais atvejais sudurtinis žodis negauna jokios specifinės semantinės reikšmės, o jo charakteris apibrėžtinai kaip aiškiai terminologinis:

(37) rus. автобусная станция – автостанция,

(38) rus. молочный завод – молокозавод,

(39) rus. драматический театр – драмтеатр.

Tam, kad būtų atlikta argumento funkcija, lietuvių kalboje dažniausiai vartojami tokie atributiniai junginiai, kuriuose papildomas žodis reiškiamas daiktavardžiu, pavartotu kilmininko linksmu, nors pasitaiko ir dvižodžių junginių su santykinio būdvardžiu (Lietuvoje, Vilniuje, egzistavo *Pedagoginis institutas*, be to, tebeegzistuoja *pedagoginės studijos*). Argumentai skirstytini į dvi grupes: pirmajai grupei priklauso argumentai,

nusakomi daiktavardžiais, kurie išreikšti vienaskaitos kilmininku (40), o antrąją grupę sudaro argumentai, kurių raiška pagrįsta daiktavardžiais, pavartotais daugiskaitos kilmininku (41), (42):

- (40) liet. autobuso stotelė,
- (41) liet. autobusų stotis,
- (42) liet. bilietų kasa.

Jeigu materialūs objektai arba abstrakčios sąvokos atlieka argumentų vaidmenį, tai visi jie kaip daiktavardžiai, išreikšti kilmininko linksniu, gali būti vartojami vienaskaita arba daugiskaita. Skirtumų tarp abiejų formų priežastis slypi galimybėje skaičiuoti daiktus, atliekančius argumento funkciją, ir pagrindiniu daiktavardžiu reiškiamų objektų galimybėje talpinti ne vieną, o keletą daiktų, pavyzdžiui, *autobuso stotelė* (argumentas išreikštas vienaskaitos daiktavardžiu) ir *autobusų stotis* (argumentas išreikštas daugiskaitos daiktavardžiu). Jeigu nusakoma vieta, kurioje dažniausiai stovi vienas autobusas, tai argumento pagrindą sudaro vienaskaitos daiktavardis kilmininko linksniu. Jeigu keli autobusai gali būti vienu metu sustojimo vietoje – autobusų stotyje, tai argumento raiška grindžiama daugiskaitos daiktavardžiu. (42) pavyzdyje, kur argumentas – daugiskaitos daiktavardis, skaičiaus kategorija yra glaudžiai susijusi su realybe.

Lietuvių kalboje žodžių junginiai su nederinamaisiais pažyminiiais kaip argumentu atitinka dūrinius vokiečių kalboje:

- (43) liet. vaiko amžius – vok. Kindesalter,
- (44) liet. vaikų darželis – vok. Kindergarten,
- (45) liet. miesto planas – vok. Stadtplan,
- (46) liet. miestų planai – vok. Städtebau.

Vokiečių kalboje svarbu pirmąjį pažymintįjį dūrinio komponentą vartoti arba vienaskaita, arba daugiskaita. Skirtumai tarp terminologinės (pirmasis komponentas vienaskaita) ir aktualizuotos konkrečioje kalbinėje situacijoje (pirmasis komponentas daugiskaita) reikšmių vaidina lemiamą vaidmenį konkrečiame kontekste:

(47) vok. Weil noch stets das ius sanguinis so dick floss, definierte sich die Staatsgemeinschaft nicht als politische Gemeinschaft, sondern als Blutgemeinschaft, in den späten 30-er Jahren mit einem weltweit bekannten Ergebnis.

(48) vok. Auch Australien, Neuseeland und die südostasiatische Staatengemeinschaft Asean verurteilten die Tests.

Rusiški žodžių junginiai „santykinis būdvardis + daiktavardis“ realizuoja kvalijos struktūras, reiškiančias *funkcinę daiktų kokybę (argumentą)* ir *daiktų kiekybę (matą arba talpą)*. Toliau pateiktame (49) pavyzdyje santykinis būdvardis atlieka tikslinę funkciją, o (50) pavyzdyje pažymins kilmininko linksniu nurodo objektą, įvardytą daiktavardžiu *мемуок*. Atributiniai junginiai su santykiniu būdvardžiu reiškia *funkcinę savybę*, priklausančią daiktavardžiui, o žodžių grupė

su pažyminiu kilmininko linksniu realizuoja kvalijos struktūrą *daiktų kiekybė (matas arba talpa)*., t. y. мешок „maišą“:

(49) rus. яблочный мешок,

(50) rus. мешок яблок.

Lietuvių kalboje santykiniai būdvardžiai tam, kad būtų nusakyta argumento funkcija, yra vartojami (pavyzdžiui, *arbatinis šaukštelis, sriubinis šaukštas* ir pan.), bet tokie atvejai nėra dažni. Lietuvių kalbai būdinga opozicija *daiktų funkcinė kokybė (argumentas) – daiktų kiekybė (matas, talpa)*, ji sukuriamą pasitelkiant įvairias nederinamojo pažyminio, išreikšto kilmininko linksniu, pozicijas daiktavardinėje grupėje. Dėsninga, kad santykinis daiktavardis, išreikštas kilmininku, čia užima prepoziciją, bet taip pat aptinkama ir daiktavardinė postpozicija. Pažyminio, išreikšto kilmininko linksniu, postpozicija nurodo daikto talpą:

(51) liet. du pakeliai sulčių.

Jeigu pažyminys kilmininko linksniu yra prepozicinis, pabrėžiama ne talpa (kitais atvejais – kiekis, apimtis), o funkcinis požymis:

(52) liet. pieno kibiras.

Rusų kalboje pasitaiko atvejų, kai daiktavardžių, nusakančių gamybos sritį, pavyzdžiui, *комбинат, завод, артель* ir kt., atpažinimas yra glaudžiai susijęs su santykiniais būdvardžiais. Tada apibūdinama ne medžiaga, o funkcija arba argumentas:

(53) rus. в швейной, обувной, текстильной, пищевой и бумажной промышленности,

(54) rus. нефтяные сооружения.

Būdvardžiai (53) ir (54) pavyzdžiuose nurodo ne medžiagą, iš kurios sudarytas objektas, o tai, koku tikslu jis yra naudojamas, t. y. siuvinių, batų, tekstilės, maisto ir popieriaus gamybai skirta pramonė (53) ir naftos išgavimo įrenginiai (54).

Jeigu analizuojamos substantyvinės grupės būdvardis derinamas su abstrakčiu daiktavardžiu, nusakančiu gamybinę sritį (darbas, apdirbimas, gaminimas ir pan.), tai jis nurodo gamybos būdą, darbo arba gamybos įrankį:

(55) rus. для машинной обработки,

(56) rus. земляные работы.

(55) pavyzdyje apibūdintas gaminių apdorojimo būdas, atliekamas pasitelkus mašinas, o (56) pavyzdyje – darbų atlikimas ant žemės, žemėje ir su žeme.

Rusų kalboje santykiniai būdvardžiai, kurie derinami su gamybinę sritį įvardijančiais daiktavardžiais, gali koreliuoti su dūriniais, sudarytais iš dviejų daiktavardžių, pavyzdžiui:

(57) rus. бумажный комбинат – бумагокомбинат,

(58) rus. деревянная обработка – деревообработка.

Lietuvių kalboje (53), (54), (56), (57) ir (58) rusų kalbos pavyzdžius atitiktų junginiai su nederinamaisiais pažymiais: (53) – *siuvimo, avalynės, tekstilės, maisto, popieriaus pramonė*, (54) – *naftos įrenginiai*, (56) – *žemės darbai*, (57), (58) – *popieriaus fabrikas ir medienos, medžio apdirbimas*. Atributinių junginių, kuriuose pagrindinį žodį apibūdina santykinis būdvardis, lietuvių kalboje pasitaiko (*popierinis fabrikas, medinė gamykla* ir pan.), bet tokiu atveju semantinė junginio reikšmė nutolsta nuo pramonės, gamybos sferos ir suponuojamas kitas kontekstas, aktualizuojama medžiaginė objekto savybė (kalbama apie vaikų žaislus ar pan.). Pažymėtina, kad objektyvi konstitucinė kvalijos savybė čia yra svarbiausia, tik tam tikrame kontekste jos reikšmė gali būti plečiama.

Tiriant vokiečių kalbos pavyzdžius iš vokiečių kalbos tekstyno, nebuvo aptikta tokių atributinių junginių, kuriuose santykiniai būdvardžiai nusakytų tikslinius atributus, įvardijančius gamybinę sritį. Kalbant apie gamybą arba gamybos priemones, vokiečių kalboje kaip tiksliniai atributai vartojami dūriniai:

(59) vok. Textilfabrik – liet. tekstilės fabrikas,

(60) vok. Computermodellierung – liet. kompiuterinis modeliavimas.

2.4 Agentinės savybės

Analizuojant populiariausius rusų kalbos santykinis būdvardžius, būdvardžių su agentinėmis savybėmis aptikta nebuvo. Be abejo, didesnės imties tekstų tyrimai gali duoti kitokių rezultatų, tačiau tikėtina, kad santykiniais būdvardžiams agentiško raiška nėra būdinga.

Išvados

Palyginus santykinis būdvardžių, su jais koreliuojančių daiktavardžių, išreikštų kilmininko linksniu, ir dūrinių vartojimą lietuvių, rusų ir vokiečių kalbose, galima teigti, kad, analizuojant kvalijos struktūrų raišką atributiniuose junginiuose, kuriami semantinio žodžio aprašymo pagrindai.

Santykiniai būdvardžiai gali būti realizuojami konstitucinėmis, formaliosiomis ir tikslinėmis kvalijos struktūromis. Santykinis būdvardžių sistema demonstruoja platų semantinių reikšmių spektrą, šios reikšmės rusų, lietuvių ir vokiečių kalbose gali koreliuoti su kitomis kalbinėmis priemonėmis – genityviniais atributais ir dūriniais.

Rusų kalboje santykiniai būdvardžiai gali reikšti objektyvias konstitucines savybes (medžiagą ir kilmę), formalias savybes (fizinius parametrus, spalvą, laiką, vietą) ir tikslines savybes.

Lietuvių kalbos santykinis būdvardžių sistema daugeliu atvejų semantiškai yra panaši į rusų kalbą, tačiau lietuvių kalboje dažniau vartojami atributai, nusakyti junginiais su nederinamaisiais pažymiais, išreikštais kilmininko linksniu. Reiškiant konstitucines savybes, vartojami tiek santykiniai būdvardžiai, tiek ir daiktavardžiai kilmininko linksniu. Tikslinėms savybėms nusakyti lietuvių kalboje dažniausiai vartojami atributiniai junginiai, kuriuose priklausomi žodžiai yra

daiktavardžiai, išreikšti kilmininku, ir tik retais atvejais – santykiniai būdvardžiai.

Vokiečių kalba, skirtingai nei rusų ir lietuvių kalbos, pasižymi nedideliu santykinų būdvardžių kiekiu. Vokiečių kalbai yra būdingi dūriniai arba atributai, išreikšti daiktavardžiais kilmininko linksniu. Nurodant konstitucines ir formaliąsias savybes (fizinis parametras, spalvą, laiką), santykiniai būdvardžiai vartojami labai ribotai.

Palyginus dūrinių vartojimą tiriamosiose kalbose, matyti, kad vokiečių kalboje, kai norima nusakyti kokybines objektų savybes, pastebima tendencija žodžius jungti į dūrinius. Rusų kalboje tokių dūrinių yra mažai, o lietuvių kalboje sudurtinių žodžių, kurių vienas sandas apibūdintų savybę, pasitaiko rečiausiai. Dūrinių gausą šiuolaikinėje vokiečių kalboje lemia šios kalbos analitiškumas. Sintetinėse lietuvių ir rusų kalbose, siekiant atskirti kokybines objektų savybes, aktyviai išnaudojamas santykinų būdvardžių ir daiktavardžių, išreikštų kilmininko linksniu, kontrastinis potencialas.

Taigi atributiniuose junginiuose akivaizdus glaudus ryšys tarp kvalijos struktūrų ir kalbinių formų, tokių kaip santykiniai būdvardžiai ir su jais koreliuojantys daiktavardžiai, išreikšti kilmininko linksniu, bei dūriniai. Ateityje kvalijos struktūros gali būti panaudotos kognityviniam semantiniam kokybinių parametrų modeliavimui ir tiek giminiškų, tiek tolimesnių kalbų lyginimui.

Referencias

- Apresjan, J. D., 1974. Regular Polysemy. In: *Linguistics*, 142, pp. 5–32.
- Berg-Olsen, S., 2005. *The Latvian dative and genitive: A Cognitive Grammar account*. Oslo: University of Oslo.
- Boizou, L., Kovalevskaitė, J., Rimkutė, E., 2017. Lietuvių kalbos dvižodžių pastoviųjų junginių gramatinės kategorijos. *Acta Linguistica Lituanica*, 75, p. 115–141. Prieiga: http://lki.lt/wp-content/uploads/2017/06/acta_75_visas_lengvas-ilovepdf-compressed.pdf [Žiūr. 2019 11 14]
- Bouillon, P., Busa, F., 2001. Qualia and the Structuring of Verb Meaning. *The language of word meaning*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 149–167. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511896316.011>
- Copestake, A., Briscoe, T., 1996. Semi-Productive Polysemy and Sense Extensions. *Journal of Semantics*, 12 (1), pp. 15–67.
- Čičirkaitė, R., 2005. Lingvistiniai reklamos tekstų požymiai. In: *Žmogus ir žodis*, 7 (1), p. 73–77.
- Helbig, G.; Buscha, J., 2001. *Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht*. Berlin u.a.: Langenscheidt.
- Inčiuraitė, L., 2013. Kognityvinis požiūris į žodžių darybą. In: *Taikomoji kalbotyra*, 2. Prieiga: <https://taikomojikalbotyra.lt/ojs/index.php/taikomoji-kalbotyra/article/view/18/15>; [Žiūr. 2019 11 14]
- Kamandulytė, L., 2009. *Lietuvių kalbos būdvardžio įsisavinimas: leksinės ir morfosintaksinės ypatybės*. Daktaro disertacija. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla.

- Kamandulytė-Merfeldienė, L., Balčiūnienė, I., 2006. Atributinių ir predikatyvųjų junginių su būdvardžiais dažnumas ir struktūra sakytinėje kalboje. In: *Lituanistica*, 62, 2 (104), p. 127–137. <https://doi.org/10.6001/lituanistica.v62i2.3344>
- Katz, J. J., Fodor, J. A., 1963. The structure of a Semantic Theory. *Language*, 39, pp. 170–210.
- Labutis, V., 1998. *Lietuvių kalbos sintaksė*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Mikulskas, R., 2009. Kognityvinė lingvistika ir leksikografijos problemos. In: Judžentis, A., 2009: *Kalba ir žmonės*. Vilnius: Vilniaus universitetas, p. 39–80.
- Partee, B. H., Borschev, V., 2001. Some puzzles of predicate possessives. In: *Perspectives on Semantics, Pragmatics and Discourse: A Festschrift for Ferenc Kiefer, István Kenesei and R. M. Harnish*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, pp. 91–117.
- Pustejovsky, J., 1995. *The Generative Lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pustejovsky, J., Boguraev, B., 1993. Lexical knowledge representation and natural language processing. *Artificial Intelligence*, 63, pp. 193–223.
- Pustejovsky, J., Boguraev, P., 1994. *A Richer Characterization of Dictionary Entries Automating the Lexicon*. Oxford: Oxford University Press.
- Pustejovsky, J., Bouillon, P., 1996. Aspectual coercion and logical polysemy. In: *Lexical semantics: the problem of polysemy*. Oxford: Oxford University Press, pp. 132–162. <http://dx.doi.org/10.15181/rh.v0i16.1028>
- Riemer, N., 2010. *Introducing semantics*. Cambridge: MIT Press.
- Vaičienė, A., 2014. Lietuvių kalbos kilmininko semantikos tyrimai: rezultatai ir perspektyvos. *Res Humanitariae*, XVI (1), p. 319–339. <http://dx.doi.org/10.15181/rh.v0i16.1029>
- Vikner, C., Jensen, P. A., 2002. A semantic analysis of the English genitive. Interaction of lexical and formal semantics. *Studia Linguistica*, 56, pp. 191–226. <https://dx.doi.org/10.15181/rh.v0i16.1028>
- Winkler, E., 2009. Überlegungen zu Artefaktbezeichnungen im Deutschen. *Deutsche Sprache*, 1, S. 33–47.
- Боярская, Е. А., 2012. Qualia-структура Дж. Пустейовского и ее значение для проведения лингвистических исследований. *Вестник Балтийского федерального университета*. Вып. 2, с. 12–21.
- Ляшевская, О. Н., Шаров, С. А., 2009. *Частотный словарь современного русского языка (на материалах Национального корпуса русского языка)*. Москва: Азбуковник.
- Мельчук, И. А., Жолковский, А. К., 1984. *Толково-комбинаторный словарь современного русского языка*. Wien: Wiener Slawistischer Almanach.
- Монтегю, Р., 1981. Прагматика и интенциональная логика. *Семантика модальных и интенциональных логик*. Москва: Прогресс, с. 254–279.

Šaltiniai

COSMAS II, prieiga:

Dabartinės lietuvių kalbos tekstynas, prieiga:

Rusų kalbos nacionalinis tekstynas, prieiga: